

LUND UNIVERSITY

Vi behöver tydliga regler för bevaring/återbegravning av mänskliga lämningar

Iregren, Elisabeth; Hedelin, Helena Schramm

Published in:
Fornvännen

2010

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Iregren, E., & Hedelin, H. S. (2010). Vi behöver tydliga regler för bevaring/återbegravning av mänskliga lämningar. *Fornvännen*, 105(1), 54-60. http://fornvannen.se/pdf/2010talet/2010_054.pdf

Total number of authors:
2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Det som sker idag är att vi inte får någon möjlighet att ta fram väsentlig ny kunskap. Bristen på resurser gör att vi oftast befäster gamla uppfattningar, och då kan man verkligen ifrågasätta arkeologins berättigande. Visst är det bra att få ökad kunskap om en viss fornlämning, men både fältdokumentationen och fynden ska väl ändå användas för att föra forskningen framåt i ett större perspektiv, med djupare insikter om vad vi undersöker.

En nationell samordning som tar upp dessa frågor kan vara en lösning, men under alla omständigheter måste vi få tillräckliga resurser för att bedriva en ansvarsfull arkeologi.

I jämförelse med den allmänna kostnadsökningen har vi i reella tal en nedåtgående kostnads-spiral inom arkeologin. Den måste brytas, och det kan nog bara ske genom att Riksantikvarie-ämbetet ändrar sina föreskrifter på nytt – eller att

det sker som Petersson och Ytterberg nämner, med politiska beslut och att Kulturminneslagen ändras. I förlängningen måste vi återgå till ett system som gör det möjligt att gräva upp och bearbeta material på ett antikvariskt ansvarsfullt sätt. Därmed skulle arkeologin i Sverige kunna utvecklas vidare istället för att urholkas på kompetens.

Referenser

Petersson, H. & Ytterberg, N., 2009. Att kvalitetssäkra den svenska uppdragsarkeologin. För en nationell centralisering av den vetenskapliga bedömningen. *Fornvännen* 104.

Torbjörn Brorsson

Kontoret för Keramiska Studier

Vadensjövägen 150

SE-261 91 Landskrona

torbjorn.brorsson@keramiskastudier.se

Vi behöver tydliga regler för bevaring/återbegravning av mänskliga lämningar

Under det gångna årtiondet har mänskliga lämningar i museisamlingar diskuterats oftare än förr. I första hand är det media som aktualiserat frågan, inte vi yrkesverksamma själva. Urbefolkningar från skilda delar av världen, inklusive samer, har begärt återlämnande av mänskliga kvarlevor. Ärendena har vanligen väckts av etniska eller religiösa grupper. Också bland studenter har det funnits intresse för dessa frågor (t.ex. Lövgren 1994; Rasmusson 2008; 2009). Denna artikel omfattar en undersökning av hur besluten om återbegravning fattats, av vilka argument som använts och av omfattningen av återbördade lämningar. Men framför allt argumenterar vi här för att Sverige behöver tydliga nationella regler för bevaring/återbegravning av skelett och kranier.

Här skall inledningsvis också nämnas att vi i Sverige ofta visar skelett i museiutställningar. I ett internationellt perspektiv är detta numera inte så vanligt. Vi menar dock att svenska museer i huvudsak skall fortsätta med detta (fig. 1; jfr Ire-

gren 2004). Museimännens internationella sammanslutning ICOM poängterar professionalitet, takt och respekt för berörda grupper i sådana sammanhang (ICOM, punkterna 4.3 och 4.4).

Tillsätt en utredning som i Norge och Finland

Vi har i media, framför allt under åren 2005 till 2007, pläderat för att en nationell utredning skall tillsättas för att föreslå hur återbegravningsärendena skall kunna få dels en striktare, dels en mera allsidig behandling. (Vi skriver här »återbegravning» fastän det för individer i anatomiska och etnografiska samlingar kan vara frågan om en primär begravning.) Administrativ praxis i Sverige för sådana ärenden är idag oklar, vilket är otillfredsställande. Vi menar att det är en fråga såväl om rättssäkerhet för enskilda och organisationer som om ett myndighetsansvar för historisk kunskap inom kulturminnesvård, universitet och departement. I uppdraget för en sådan utredning bör också ingå de anatomiska samlingar-

Fig. 1. Skelett från regalskeppet Vasa, utställda i Vasamuseet i Stockholm. Foto Åsa Sommarström 2010.

—Skeletten from the wreck of the 17th century man-of-war Vasa.

nas pedagogiska och vetenskapliga värde och användbarhet, särskilt inom rättsmedicin och vetenskapshistoria.

En annan fråga som bör belysas är den förvaring som för närvarande sköts av församlingar inom Svenska kyrkan (tab. 1, nr 4, 5; hänvisningar fortsättningsvis till tabellens undernummer). Vilket musealt ansvar kan kulturminnesvärden kräva av dessa? Vem kontrollerar, och hur övervakas löpande, tillgänglighet och bevarandemiljö för skeletten i Västerås (kommunal förvaltning, nr 2) och i Källa ödekyrka (nr 5)? Skulle arkeologer kunna tänka sig att överlåta motsvarande ansvar för artefaktyfynd på kommuner eller församlingar? Vi har nyligen erfarit att man i Östergötland har börjat diskutera att inrätta ett »välsignat magasin» (jfr Iregren 1981) för bevaring av medeltida och efterreformatoriska människoben i stiftet (muntl. medd. Gunnar Nordanskog, Linköpings stift). Tidigare vände sig de centrala kyrkliga representanterna mot sådana tankar, eftersom de ekonomiska frågorna då inte var lösta.

I Norge och Finland har brett sammansatta kommittéer utrett hur samiskt skelettmateriale skall förvaltas och förvaras (Söderholm 2002). I Finland tog rektor för Helsingfors universitet initiativ till en sådan utredning. I kommittén ingick

representanter för arkeologi, teologi, rättsmedicin, medicinhistoria, paleontologi och den juridiska fakulteten samt antikvariska myndigheter och utbildningsdepartementet. Både i Norge och Finland har frågan lösts i samförstånd (Universitetet i Oslo 2000). I Finland har de samiska samlingarna därefter tillförts det stora samiska museet i Enare.

En liknande modell, där skilda vetenskapliga discipliner medverkar i utredningsarbetet, borde kunna tillämpas i Sverige. Kommittén borde dock få ett bredare uppdrag. Det vore viktigt att föreslå lösningar också för t.ex. de historisk-anatomiska samlingarna; dessa har idag inte det skydd som arkeologiska fynd omfattas av (jfr nr 13). Anatomiska samlingar utgör också historiska dokument. De skildrar både vetenskapshistoria och livsvillkoren för människor i det förflutna. De svenska reglerna borde också formuleras så att de täcker skilda förhållanden och olika etniska grupper. I anatomiska samlingar som förvaltas av Lunds Universitets Historiska Museum ingår t.ex. även individer med svenskt ursprung. Dessa borde självfallet tillförsäkras samma generella behandling som aboriginer eller samer.

Frågor kring vem/vilka som kan bli legitim mottagare av människolämningar bör man även

ta ställning till i utredningen. Vem som förvaltar mänskliga bensamlingar är också av stor vikt att belysa. I Norge ansvarar den samiska kulturmiljöförvaltningen för den Schreinerska samlingen som utgör en del av en större anatomisk samling. Den samiska urbefolkningen i Norden måste garanteras rättigheter. Men hur skall man förfara med lämningar i museer av judar, romer, tornedalsfinnar och andra; grupper som också tillhör den svenska nationen? Kan man skapa ett musealt råd med representanter från skilda etniska/kulturella grupper? Till vilken instans skall det i så fall knytas?

Slutligen måste finansieringen av vetenskaplig bearbetning och publicering lösas. Väl utbildade osteologer finns att tillgå: både i Lund och i Stockholm har man startat osteologisk uppdragsverksamhet i universitetens regi, vilket borgar för kontinuitet och hög kvalitet.

Dagens lagstiftning och regelverk

I Sverige bevaras ett mycket stort humant osteologiskt material, sett ur ett internationellt perspektiv, i museer. Detta har sin grund dels i fornminneslagstiftningen (Kulturminneslagen 1988:950), dels i en omfattande infrastrukturomvandling under senare årtionden vilken ledde till en stor mängd arkeologiska utgrävningar.

I den svenska lagstiftningen nämns gravar, gravfält, kyrkogårdar, ruiner och andra fornlämningar där man förväntas kunna finna mänskligt material. Dessa platser är skyddade av Kulturminneslagen – om de är varaktigt övergivna (jfr Trotzig 1995). Vi menar dock att lagstiftningens formuleringar ibland kan vara problematiska, eftersom skelettmaterial inte nämns explicit (Ahlström et al. i tryck). Medeltida gravar på en kyrkogård i bruk har idag ett skydd enbart genom Griftefridslagen (nr 4).

I avvaktan på preciseringar har många försökt att förtydliga andemeningen i lagstiftningen.

* Ett första försök gjordes 1983 då Raä-SHM publicerade rapporten *Omhändertagande, förvaring och återbegravning av forntida och medeltida skelettmaterial* (Underrättelser 1983). Det centrala i skriften är att vetenskapligt värdefullt osteologiskt material bör bevaras för framtiden.

* Ett seminarium genomfördes vid länsstyrelsen i Malmö och resulterade i publikationen *I Adams barn ...* (Iregren & Redin 1995). Vid seminariet deltog representanter för kyrkan, centralt och lokalt, arkeologer, osteologer och en filosof. Publikationen redovisar tydligt argument både från bevarandesidan och från dem som önskar återbegravning.

* Ett möte med temat »Vad skall vi med gamla människoben? En arkeologisk debatt om samlingar, vetenskaplig forskning och återbegravning» arrangerades i Lund hösten 2005. Seminariet föranleddes av att ett kranium ur universitetets anatomiska samling hade återbegravts samma år. Kraniet kom sannolikt från en judisk person (jfr JO dnr 2955/2005). I samband med mötet hölls en paneldebatt med temat »Är repatriering och återbegravning rimligt?». Tyvärr finns ingen publikation från mötet.

* Stockholms stadsmuseum har utarbetat riktlinjer för tillvaratagande av skelett (Svedberg 2006). Museet redovisar att återbegravning dels har skett av lämningar från kolerakyrkogårdar och dels av omrört skelettmaterial från kyrkogårdar. Även ben från väldokumenterade gravar har gravlagts igen, t.ex. från Klara kyrkogård, efter en översiktlig osteologisk analys. Vad gäller mänskliga lämningar från kyrkor deklarerar att eventuella överenskommelser om återbegravning skall göras *före* undersökning.

Tab. 1 återger ett antal fall av beslut kring mänskliga lämningar från LUHM och SHM. Också icke-museal förvaring av skelettmaterial har här beaktats. Däremot ingår få ärenden som inte fullföljts till beslut eller återlämnande (jfr Lövgren 1994). Som framgår av tabellen finns två olika kategorier av organisationer, församlingar och sammanslutningar som begärt att få människoben ur museisamlingar. Den största gruppen baseras på samhörighet utifrån etniskt ursprung. Stater har agerat på ursprungsbefolkningars vägnar, t.ex. Australien (tabell nr 12) och Nya Zeeland (nr 15). Andra initiativ stammar från Hawaii (nr 14), från samebyar (nr 7, 9, 10, 13), samt Judiska församlingen i Malmö (nr 11). Situationen i Sverige är i dessa fall påverkad av interna-

Lokal etc.	Antal ben	Osteologisk analys	Beslut när	Av vem	Beslut	Argument	Nuvarande status
1 La, Tärna sn, Vilasund 70:2	c. 25	Alexandersen, 1980 enbart tänder.	?	?	Icke tillvaratagna/återbegravda.	Dåligt bevarade.	5 underkåkar bevarade vid Umeå universitet.
2 Vs, Västerås, Svartbrödraklostret	c. 2000	Holm (inte avslutad)	1964	RAÅ-SHMM			Bevaras inom Västerås stads förvaltning. Tillgängliga för forskning.
3 Stockholm, Vasaskeppet	c. 25	Gejvall; During många publ.	1962	Wasanämnden	Begravda i plastsäckar i krypta på Galärvarvets kyrkogård i 26 år.	Bärgningen av Vasa betraktades inte som en vanlig arkeologisk undersökn. Man beslöt i förväg att alla mänskliga lämningar skulle återbegravas.	Analyserat på nytt. Svåra skador på skeletten (During & Kvaal 2000). Några individer utställda på Vasamuseet.
4 Sö, Björnlanda kyrkogård	14	Sten (opubl. rapport)	1989	RAÅ-SHMM, riksantikvarien.	Till församlingen.	Ingen övergiven forn lämning.	I lådor, tillgängliga för forskning.
5 Öl, Källa k:a	48	Sjøvold (opubl. rapport)	1990	RAÅ-SHMM, riksantikvarien.	Till församlingen.	Löfte under fältarbetet.	I lådor, tillgängliga för forskning.
6 Sk, Bonderup k:a	3	Iregren (2002)	1993	Sveriges regering.	Till LUHM	Förvaring i museum bäst för bevaring.	I LUHM:s magasin.
7 La, Tärna sn, Soivengella	1	Gejvall (Hallgren & Gejvall 1961)	2002	Museidirektören SHM	Till samebyn för återbegravning.	Löfte under fältarbetet.	Återbegravd i samma forn.
8 Go, Bro k:a		Gustafsson 2004 seminarieuppsats.	2001	Länsstyrelsen på Gotland i diskussioner med Bro församling.	Återbegravning i kyrkan.		I plastlådor under golvet i kyrkan.
9 Norra Sverige, medeltida mtrl.	c. 40	-	2009	Förslag från SHM till regeringen.	Deposition/lån till Åjtte.	Antogs vara samiskt. Viktigt källmaterial för kunskap om mänskligt liv och historia. Statlig egendom.	
10 La, Karesuando sn, Ruonala k:a	12 (21)	-	2009	Förslag från SHM till regeringen.		Osäker etnisk bakgrund.	Bevaras vid SHM.
11 LUHM, judisk person	1 kranium	-	2005	Lunds universitets rektor	Till Judiska församlingen i Malmö	Religiösa och kulturella band. Legitim mott.	Begravd på Judiska begravningsplatsen i Malmö.
12 LUHM, australiensiska urinnevån.	2 kranier	-	2008	Sveriges regering.	Till Australien.	Australiskt ursprung, legitim mottagare.	Överlämnade i Lund 2008.
13 Vb, Lycksele sn	1 kranium	-	2009	Förslag från SHM till regeringen.	Till Sameetinget.	Sannolikt från en anatomisk samling. Därmed ingick inte kraniet i SHM:s förvaltningsuppdrag.	Regeringsbeslut (juli -09) om överlämnande till Sametinget.
14 Hawaii	5 kranier	-	2009	Förslag från SHM till regeringen.	Till Hawaii.	Hawaii ingår inte i SHM:s geografiska samlingsområde. Mottagaren legitim och seriös.	Repatriering föreslagen.
15 Nya Zeeland, Nordön	2 skelett, 1 kranium	-	2009	Förslag från LUHM till regeringen.	Till Nya Zeeland.	Begäran inkommen, legitim mottagare.	Repatriering föreslagen.

Tab. 1. Människoben förvaltade av svenska kulturhistoriska museer, aktuella för återbegravning.

tionella rörelser och förhållningssätt (jfr Nilsson Stutz 2008).

Svenska kyrkans roll

De ärenden som berör etniska grupper är relativt nya. Tidigare kom kraven oftare från kyrkliga församlingar (nr 3, 4, 5, 6, 8). Artiklarna i Iregren & Redin 1995 kan ses som inlägg i diskussionen med Svenska kyrkan, vars företrädare också bereddes plats i antologin. Landsbygdsförsamlingar har ofta ett nära förhållande till sina medeltida kyrkor och till de där begravda. Den religiösa skillnaden mellan katolicism och protestantism tycks inte spela någon större roll. En skarpare gräns dras i stället mellan förkristna och kristna gravläggningar. Förkristna gravläggningar har aldrig uppmärksammats i Sverige på samma sätt som de kristna, så vitt vi vet. Engagemanget för medeltida gravar märks t.ex. i Bonderups församling i Dalby utanför Lund. Ärendet överklagades i flera instanser och gick ända upp till regeringen för beslut (nr 6; jfr Iregren 2003). Regeringen fastslog att museal förvaring var det bästa för skelettmaterialet.

I ett femtioårsperspektiv är det inte många ärenden som aktualiserats i förhållande till alla de kyrkogårdar och kyrkor som undersökts arkeologiskt (Redin 1991). Vi menar att detta beror på att Sverige är starkt sekulariserat. Här är också den generella utbildningsnivån så hög att många föredrar att få ny kunskap om tidigare generationer framför att återbegrava skelettmateriel och därmed undandra från dem vidare undersökning.

Vem beslutar om återbegravning?

När vi granskar tabell 1 framstår kulturminnesvårdens organisation som splittrad vad gäller återbegravningsärenden. Beslut har fattats vid universitet, länsstyrelse och museum. Inom Raä och SHM har riksantikvarien respektive museidirektören fällt avgöranden. Vi har nu också erfarit att läns museer i Norrland förbereder motsvarande beslut vad gäller gravmaterial av samiskt ursprung.

När det gäller arkeologiska material som förvaras på museer har det tydligen inte varit självklart vem som skall besluta och på vilken nivå. Vad gäller kontakter med främmande länder och utländska organisationer är det dock numera kutym att beslut fattas av regeringen. Detta har

slagit igenom efter undertecknad Iregrens och Selbergs överklagande (jfr JO dnr 2955/2005) av ett beslut fattat av rektorn i Lund, om utlämnande ur museisamlingar (jfr nr 11, 12, 15). Efter som samlingarna utgör vårt gemensamma kulturarv kan förvaltande myndigheter inte avhända sig delar av dessa, utan måste överlämna ärendet till Sveriges regering.

Argument för återbegravning

Ett vanligt argument för återlämnande av skelettmateriel ur arkeologiska samlingar är att utgrävaren lovade detta vid undersökningen (nr 5, 7). Detta är ett memento om bättre utbildning i historisk osteologi för arkeologer och om försiktighet med att för snabbt avge löften i en fältsituation.

Angående delar av anatomiska samlingar som vårdas av kulturhistoriska museer har framför allt mottagarnas legitimitet granskats av utlämnaren (nr 12, 14). SHM poängterade i ärende nr 13 även att omhändertagande av kraniet inte ingår i museets förvaltningsuppdrag, eftersom det härrör från en anatomisk samling. I ärende nr 14 framhölls att fynden inte stammar från museets geografiska samlingsområde. I båda dessa fall är det svårt att invända mot argumenten.

Argument mot återbegravning

Det finns fall där återbegravning är försvarbar av etiska skäl, och ibland också av vetenskapliga. Men frågan skall självfallet prövas och behandlingen bör vara konsekvent från fall till fall.

1. Huvudargumentet mot återbegravning är att man undandrar de mänskliga lämningarna från vidare forskning. Ingen osteologisk studie kan någonsin bli slutförd eller nå slutgiltiga resultat. En population av döda individer kan studeras om och om igen och ge ny kunskap. Nya hypoteser formuleras och nya metoder utvecklas. Ett typiskt exempel på detta är skeletten från den medeltida kyrkogården vid Västerhus i Jämtland. Denna samling har varit föremål för en återbegravningsdiskussion. Nils-Gustaf Gejvall publicerade 1960 en banbrytande studie med breda och innovativa perspektiv. Nu har dock vidare undersökningar, inte oväntat, kunnat ta fram betydande ny kunskap (Iregren et al. 2009).

Genom återbegravning går möjligheten att ta fram sådan ny historisk kunskap för-lorad. Resultaten från det s.k. Sörsamiska projektet gav innehållarna i det sörsamiska området ny förståelse för den tidiga bosättningen där (Zachrisson et al. 1997). Frågan om samernas sydliga utbredning hade varit mycket kontroversiell, men genom projektets undersökningar föll viktiga pusselbitar på plats. Utan de bevarade skeletten från gravarna på Vivallen i Härjedalen i SHM och utan de stora samiska samlingarna på Oslo universitet hade projektet inte kunnat klarlägga den biologiska bakgrunden för de tidigmedeltida människorna på Vivallen (Alexandersen 1997; Iregren 1997).

2. Vi konstaterar till vår förvåning att skelettmaterial som återbegravts sällan har fått genomgå några omfattande moderna osteologiska analyser. Detta är särskilt anmärkningsvärt eftersom osteologin varit nära länkad med arkeologin sedan slutet av 1960-talet. Den är också en egen universitetsdisciplin. Det är självfallet kulturminnesvårdens ansvar att se till att en vetenskaplig bearbetning och bred dokumentation sker före gravläggning i de fall en samling – av något skäl – skall återbegravas. Individerna från regalskeppet Vasa (nr 3) var exempelvis inte publicerade vid gravläggningen. För flera andra skelettsamlingar har bara enkla rapporter skrivits (nr 4, 5). Ibland är de analyserade endast av studenter (nr 8).
3. Ett viktigt allmänvetenskapligt argument är att resultat måste kunna kontrolleras av kolleger. Vid återbegravning görs alltså avkall från denna viktiga princip.
4. I de fall där skelett grävs ner i jorden kommer de tafonomiska processerna att påskynda nedbrytningen avsevärt (jfr Magnell 2008). För benen från regalskeppet Vasa har det visat sig att bara de 26 år under vilka de förvarades i platsäckar i en krypta på ett avgörande sätt minskade den kunskap som kunde utvinnas ur dem (During & Kvaal 2000). I dag visas, glädjande nog, några individer för

Fig. 2. Ansiktsrekonstruktion av skelett B, »Beata», i Vasamuseet i Stockholm. Foto Åsa Sommarström 2010. –Facial reconstruction of one of the dead from the Vasa.

besökande i Vasamuseet tillsammans med ansiktsrekonstruktioner (fig. 2).

5. Sist men inte minst vill vi påminna om vårt folkbildande uppdrag. Allmänheten har ett mycket stort intresse för arkeologi och osteologi. Landets museer har många besökare och utgrävningar lockar otaliga åskådare. Det finns därför ett demokratiskt stöd, menar vi, för att fortsätta att berätta både grupper och individers livshistoria med hjälp av de mänskliga skeletten.

Slutord

Vi anser att moderna och mera detaljerade riktlinjer för den museala hanteringen av mänskliga lämningar behövs i Sverige. De bör fastställas på nationell nivå efter att alla berörda discipliner och etniska/religiösa grupper har yttrat sig. De utredningar som föregått SHM:s beslutsförslag till regeringen i flera samiska ärenden (nr 9, 10, 13) kan ses som en seriös start på en nationell utredning av dessa frågor.

Referenser

- Ahlström, T.; Iregren, E.; Jennbert, J. & Strid, L., i tryck. Part 2, chap. 40. Sweden. Márquez-Grant & Figbiger (red.). *The Routledge Handbook of Archaeological Human Remains and Legislation. An international guide to laws and practice in the excavation, study and treatment of archaeological human remains*. London & New York.
- Alexandersen, V., 1997. Kapitel 5.3 och 5.4. i Zachrisson et al. 1997.
- During, E.M. & Kvaal, S.I., 2000. Tafonomiska aspekter på osteologisk och odontologisk åldersbedömning. *Tandläkartidningen* 92 (10). Stockholm.
- Gejvall, N-G., 1960. *Westerhus. Medieval Population and Church in the light of Skeletal Remains*. KVHAA Monografier 43. Stockholm.
- Griftefridslagen, Brottsbalken: www.riksdagen.se/Webbnav
- Gustafsson, E., 2004. *Benen i Bro kyrka. En studie av ett omblandat medeltida skelettmaterial*. Stencilerad seminarieuppsats i arkeosteologi. Högskolan på Gotland. Visby.
- Hallgren, B. & Gejvall, N-G., 1961. Lapska gravar i Arjeplog. Med preliminära skelettbestämningar. *Fornvännen* 56.
- ICOM: icom.museum/ethics.html#section4
- Iregren, E., 1981. Välsignade magasin. Dokumentation och förvaring av ben. *Kulturminnesvård* 1. Stockholm.
- 1997. Kapitel 5.1, 5.2 i Zachrisson et al. 1997.
 - 2003. Barnskeletten i gravar vid ursprungliga västpartiet. Holmgren, K. et al. *Nya rön om Bonderups kyrka*, Bonderup.
 - 2004. Humans in wrecks. An ethical discussion on marine archaeology, exhibitions and scuba diving. Karlsson, H. (red.), *Swedish Archaeologists on Ethics*. Lindome.
- Iregren, E.; Alexandersen, V. & Redin, L. (red.), 2009. *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. KVHAA. Stockholm.
- Iregren, E. & Redin, L. (red.), 1995. *I Adams barn. En diskussion om etiska aspekter på museiförvaring och återbegravning av medeltida skelettmaterial*. Rapport 55. Institutionen för arkeologi, Lunds universitet.
- Kulturminneslagen (1988:950): www.riksdagen.se/Webbnav/index.aspx?nid=3911&bet=1988:950
- Lövgren, K., 1994. *Kränker arkeologerna gravfriden?* Stencilerad seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, Institutionen för arkeologi, Lunds universitet.
- Magnell, O., 2008. Kap. Tafonomi – läran om kvarlevornas historia. Lynnérup, N. et al. (red.). *Biologisk antropologi med human osteologi*. Köpenhamn.
- Nilsson Stutz, L., 2008. Archaeology, identity, and the right to culture. Anthropological perspectives on repatriation. *Current Swedish Archaeology* 15–16. Stockholm.
- Rasmusson, A., 2008. *Om repatrieringsdebatten i Lund 2005. Forskningsvärdet, upprättelsen och det dåliga samvetet*. Stencilerad magisteruppsats i historisk arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- 2009. Repatriering – en nationell angelägenhet? Seminarieuppsats i etik (kurs ARKNO5). Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Redin, L., 1991. Människan i medeltid – och hennes kvarlevor i nutid. Lagerlöf, A. (red.). *Gravfältundersökningar och gravarkeologi*, Forskning för kulturmiljövård 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Svedberg, B., 2006. *Stadsmuseiförvaltningens riktlinjer för tillvaratagande av mänskliga kvarlevor*. Stadsmuseiförvaltningen, Stockholms stad. 2006-04-06.
- Söderholm, N., 2002. Den anatomiska bensamlingen vid Helsingfors universitet. Stencilerad Pro gradu-avhandling. Institutionen för kulturforskning, Helsingfors universitet.
- Trotzig, G., 1995. Bonderup och Björnlunda – Kulturminneslagen tillämpad. I Iregren & Redin 1995.
- Underrättelser... Riksantikvarieämbetet 1983. Omhändertagande, förvaring och återbegravning av forntida och medeltida skelettmaterial. *Underrättelser från Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer*, 1983:7. Stockholm.
- Universitetet i Oslo, 2000. *Vurdering av den vitenskapelige verdi av De Schreinerske Samlinger ved Instituttgruppe for medisinske basalfag*. Det medisinske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Zachrisson, I.; Alexandersen, V.; Gollwitzer, M.; Iregren, E.; Königsson, L-K.; Siven, C-H.; Strade, N. & Sundström, J., 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Monographs 4. Statens Historiska Museum. Stockholm.

Elisabeth Iregren

Inst. f. arkeologi och antikens historia

Lunds universitet

Box 117

SE-221 00 Lund

elisabeth.iregren@ark.lu.se

Helena Schramm Hedelin

Västergårdens 195

SE-186 37 Vallentuna

helena.s.hedelin@gmail.com